

ОБРЯДОВО-ТРАДИЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ МЕХАНІЗМ УПОРЯДКУВАННЯ ЛЮДСЬКИХ СТОСУНКІВ

Статтю присвячено аналізу соціальних процедур, їхнього значення у соціальній взаємодії, а також здатності упорядковувати та гармонізувати людські стосунки.

Ключові слова: соціальна процедура, звичай, ритуал, традиція.

Статья посвящена анализу социальных процедур, их значения для социального взаимодействия, а также способности упорядочивать и гармонизировать человеческие отношения.

Ключевые слова: социальная процедура, обычай, ритуал, традиция.

The article is devoted the analysis of social procedures, their value in social cooperation, and also to put in order normalize and garmonize human relations.

The keywords: social procedure, custom, ritual, tradition.

Будь-яка людина впродовж життя, задовольняючи свої потреби, включається в соціальні відносини, які є основним елементом соціального зв'язку, що забезпечує стійкість, згуртованість груп. У повсякденному житті соціальні зв'язки досягаються саме через дотримання певних соціальних норм, які інтегрують людей у єдину спільноту, колектив, формуючи систему соціальної взаємодії.

Щоб забезпечити стійкість соціальних відносин, від яких залежить буття суспільства, люди створюють своєрідну систему закладів, установ, що контролюють поведінку їхніх членів. Передаючись із покоління до покоління, норми та правила поведінки і діяльності в різних суспільних сферах ставали колективною звичкою, традицією. Вони спрямовували спосіб мислення та спосіб життя людей у певне русло. Всі вони з часом інституціонувалися (установлювалися, закріплялися у вигляді законів та установ).

Соціальні норми відбивають певну мотивацію, мету, обов'язки однієї особи стосовно іншої, очікування досить однозначної поведінки, оцінку та засоби. Вони, власне, є вартою цінностей.

Слід зазначити, що регулятивні особливості соціальних норм виражаються у таких соціальних процедурах, як звичаї, ритуали, традиції, мораль, право, етикет, дипломатичний протокол та ін. Для з'ясування цих особливостей звернемося до розгляду деяких.

Одним із явищ, що фіксує організацію культурного простору, є звичай. Він є стереотипною формою діяльності, яка є основою структур повсякденності конкретних етнічних і соціальних груп. Як спосіб закріплення в історичній пам'яті найбільш суттєвих елементів соціального досвіду, він слугує їхньому діахронному переданню та подальшому відтворенню. Саме тому звичай виконує ряд соціальних функцій, оскільки він є носієм коду соціальної інформації, засобом самоорганізації

спільності людей, первинним регулятором відносин між членами соціуму тощо. В порівнянні з традицією він більш детально регламентує необхідність дій у тій чи іншій ситуації. Інакше кажучи, звичай ураховує ситуативний характер людської діяльності, тобто дотримується принципу «так було завжди» чи «так зазвичай роблять».

Соціальне життя при всьому своєму розмаїтті та складності характеризується частою повторюваністю подібних ситуацій, які вимагають від людей однотипних учинків. Загальноприйняті прийоми та способи праці, що повторюються в межах одного суспільства, форми суспільно-політичної діяльності, шлюбно-сімейного життя, взаємини людей у побуті, релігійні ритуали - усе це і є звичаї в найширшому розумінні слова. За їхньої допомоги передаються форми масової діяльності від колективу до окремої особистості, яка засвоює їх у процесі суспільного виховання, також від покоління до покоління, які їх зберігають і послідовно передають далі. До звичаїв у більш вузькому розумінні слова належать такі дії, які відтворюються масами стихійно. Тому до звичаїв не можна віднести, наприклад, розпорядок діяльності, передбачений певними інструкціями. Від звичаїв слід також відрізнити й суспільні навички, яких спеціально навчають; форми виробництва та розподілу, оскільки вони регулюються відносинами власності; правила, санкціоновані суспільством; правові норми, які підтримуються владою.

У доіндустріальному суспільстві звичай є безпосереднім джерелом моральних, правових й інших соціальних норм. Його зв'язок із правовими нормами є надзвичайно тісним, що призводить до формування специфічних систем права. У період Нового часу в результаті розвитку продуктивних сил, розширення зв'язків між різними культурами, секуляризації громадського життя значення звичаю значною мірою зменшилось. Динамізм сучасного соціального життя, науково-технічний прогрес, урбанізація, розвиток засобів масової комунікації підсилюють цей процес, висуваючи на перший план як регулятор діяльності соціальні інститути. У найбільш «чистому» вигляді звичаї зберігаються у сфері побуту, моралі та громадській обрядовості, а також як різновид умовних правил.

Формуючись у процесі безпосередньої колективної діяльності, звичаї є доволі стійкими, хоча ступінь їхньої імперативності може варіюватися залежно від історичного типу суспільства, етнокультурних особливостей тощо. Окрім високого ступеня стійкості, особливість звичаю полягає в тому, що в способах кодування та розшифровування соціальної інформації наявні й позасвідомі складові, що вказує на необов'язковість існування спеціалізованих інститутів для передання й засвоєння соціокультурного досвіду. Звичаї мають колективний характер, формуються та змінюються в діяльності великої кількості людей. Саме завдяки таким своїм особливостям вони є способом зв'язку між поколіннями, де забезпечують сталість культури в часі.

Звичаї життєздатні лише в тому випадку, коли вони обумовлюють динамізм спадковості в культурі, підтримуючи оптимальну взаємодію між її попередніми та наступними станами, між старим та новим. Саме завдяки звичаям іншокультурні нововведення, поступово трансформуючись, стають елементами певного культурного

типу. Звичаї, які не вписуються у формат певної системи культури, набувають статусу табу. За словами В. А. Алексєєвої, звичаї «життєздатні та стійкі доти, доки вони виконують функцію „клапана”, що пропускає ззовні в систему культури лише ті впливи, які „органічні” для неї в силу її історичної підготовленості до їхнього сприйняття» [5]. Звичаї також значно впливають на те, що проникло до культурної системи та якісно змінилося, тобто вони здатні певним чином трансформувати зовнішній вплив для його адаптації до специфіки певної культури. Звичаї також мають здатність керувати процесом ускладнення структури, збільшення різноманітності в системі культури. Звичаї певною мірою «ніби обмежують її еволюцію, „відповідаючи” при цьому за збереження специфіки культури» [8, с. 49].

Роль звичаїв у різних сферах - господарській, побутовій, духовній та ін. – не є однаковою. Кожна підсистема культури має свій час буття, і їхнє співіснування має атемпоральний характер. Оскільки матеріальна чи політична культура є більш динамічними, то духовна культура трансформується доволі повільно, і звичаї у цій сфері є більш стійкими та найбільш імперативними. Найчастіше саме вони, формуючи ціннісні орієнтації народу або епохи, є активним стримувальним впливом на розвиток виробничих технологій, організаційних відносин тощо. Однак не можна розглядати звичаї тільки з погляду якихось абсолютно «сталих» форм діяльності, незмінних її стандартів. В історії будь-якого народу чи епохи є періоди «відмови» від тих чи інших зразків діяльності, що є доволі тривалими в часі. Динаміка звичаю є постійним процесом подолання тих його сторін, які не забезпечують самоорганізацію культури. Її темп залежить від інтенсивності впливу звичаїв на всю систему культури в період її стійкого розвитку та від зовнішніх сил.

Продовжуючи аналіз явищ соціальної взаємодії, слід звернутися й до поняття «ритуал», етимологією якого займалися такі дослідники, як М. Еліаде та В. М. Топоров. На думку М. Еліаде, ритуал є повторенням архетипної дії, яка виконувалась на початку часів богом, героєм або предком: одруження відтворює священний шлюб (ієрогамію); битви, конфлікти, війни також мають за основу сакральний прообраз; ритуального характеру набувають навіть локальні форми архаїчної культури, піднімаючись до відповідних дій богів або героїв. За рахунок такого повторення архаїчна людина зберігає зв'язок з основами буття й переборює ентропію лінійного часу [10].

Російський дослідник В. М. Топоров називає єдиним справжнім ритуалом процес утворення Космосу з Хаосу [6]. «Вихідне положення – світ розпався в Хаосі, всі колишні зв'язки зруйновано та знищено. Завдання – інтегрувати Космос із його складових частин, знаючи правила ототожнення цих частин і частин жертви, зокрема людської. Спосіб – ритуальна дія, під час якої жрець промовляє над жертвою, котра перебуває на вівтарі, що відповідає центру світу, текст, який містить щойно зазначені ототожнення, і жертва приймається, у чому варто вбачати дію, яка перетворить синтез Космосу, відновлення всього того, що виникло в акті першотворіння» [7, с. 16–17]. Основною характеристикою описаного ритуалу є синкретизм дії, у якому руйнуються жорсткі межі між простором і часом, прагматичним і сакральним аспектами, здійснюється загальний синтез форм і способів виразності. Ритуал є тією стрижневою

діяльністю в житті архаїчних колективів, життєвий простір яких характеризується як «всесакральний» і «безпобутовий».

Отже, слово «ритуал» означає «те, що підкоряється порядку». «Велика радянська енциклопедія» дає визначення поняття в такий спосіб: ритуал (від лат. *ritualis* – обрядовий, від *ritus* – релігійний обряд, урочиста церемонія) – вид обряду, історично сформована форма складної символічної поведінки, кодифікована система дій (у тому числі мовних), що слугують для вираження певних соціальних і культурних взаємин (визнання певних цінностей чи авторитетів, підтримки соціально-нормативної системи й т. ін.) [4].

Ритуал відіграє важливу роль в історії суспільства як традиційно створений метод соціального виховання індивідів, залучення їх до колективних норм життя. Розвиток правових норм, системи моральних уявлень, елементів раціональної поведінки особистості та наукової свідомості витісняє його на периферію громадського життя, головним чином у сферу церемоніальних форм офіційної поведінки та побутових відносин (громадську обрядовість, етикет, дипломатичний протокол тощо).

Отже, ми бачимо, що в архаїчних культурах ритуал був основою повсякденної трудової діяльності людини. Системи ритуалізованої поведінки, забезпечуючи безперервне відтворення сакралізованого порядку речей, були фундаментом традиційних культур. Ритуал як засіб інтеграції та підтримки цілісності людських колективів знімав психологічне напруження й гармонізував людську психіку. У сучасній культурі ритуал набуває нового значення, отримує новий зміст і форму, змінюючись і прогресуючи разом з людиною, відповідаючи їй нагальним потребам.

Здійснення ритуалу сприяє оновленню сприйняття світу людиною, закріпленню тих змін, на які орієнтовано ритуал. Одним із важливих значень такого відчуття є перехід від суто фізіологічного сприйняття до осмислення, тобто від природного існування до культурного, в основі якого лежить здатність до семіотизації. Поведінку людини як розумної істоти спрямовано на подолання невизначеного й випадкового в конкретних ситуаціях, інакше не буде забезпечуватись її життєздатність, яка постійно проявляється у ритуальних діях. Визначаючи сутність ритуалу через його найбільш глибинні характерні ознаки, можна зробити висновок, що обрядова реальність – це не якась умовна реальність, а реальність, яка дає можливість людині пережити ту чи іншу подію неодноразово. Саме ритуал дає можливість побачити ті сторони речей або явищ, які не є видимими в повсякденному житті, але насправді визначають їхню справжню сутність і значення. Людина в повсякденному житті суттєво відрізняється від людини в ритуалі. Здійснення ритуалу надає можливість реалізації людських духовних прагнень.

Завдяки своїй фундаментальності та складності організації для всіх людських суспільств, від найпримітивніших до високорозвинених, ритуал стає універсальною формою, що впорядковує соціальну взаємодію індивідів у цілому.

Визначення самого поняття «ритуал» збігається з аналогічним інструментарієм, який використовується в етнографії, етнології та релігієзнавстві: ритуалізація, обряд, звичай, церемоніал, процедура, етикет.

Термін «ритуалізація» вперше було введено видатним англійським біологом, найбільшим еволюціоністом XX сторіччя Дж. Хакслі [9, с. 132] для позначення біологічно адаптивних патернів у поведінці, що відхилилися від своєї первісної функції та мають значення сигналу для побратимів. Інший сучасний авторитетний дослідник у галузі грецької релігії В. Буркерт для позначення моделей ритуальної поведінки виділяє два поняття: для вроджених схем – *ritus*; для комплексів моделей поведінки, опосередкованих культурою, – *ritual*. Автор вважає, що ритуалізм можна розглядати із трьох боків: як принцип повсякденних міжіндивідуальних взаємодій; як форму соціальної адаптації; як ціннісну характеристику соціокультурних систем [1]. Це говорить про те, що з початку вивчення ритуалу й формування меж цього поняття йому надавалися досить суперечливі визначення, які потім так само були використані неоднозначно. Висунуті гіпотези природи феномену ритуалу часто суперечили одна одній, спираючись на різноманітні принципи та судження.

Однією з форм соціальної взаємодії є також традиція. У науковій літературі поняття «традиція» здавна широко обговорювалося філософами, культурологами, соціологами, етнографами тощо. «Сучасний тлумачний словник російської мови» Т. Ф. Єфремової дає визначення терміна «традиція» таким чином: це те, що склалося історично й передається з покоління в покоління шляхом переказів, усно або письмово (ідеї, знання, погляди, спосіб дій тощо); укорінений порядок у чому-небудь; звичай.

Сучасні автори, вивчаючи феномен «традиція», визначали його як спосіб соціалізації людини або механізм інтеграції соціальної цілісності. Так, наприклад, Н. І. Карєєв розглядав традицію як звичку, що сформувалася на основі наслідування [3].

Поняття «традиція» можна розглядати у двох аспектах - у широкому та вузькому. У широкому розумінні слова традиція є універсальною формою «фіксації, закріплення та вибіркового збереження тих чи інших елементів соціокультурного досвіду, а також універсальний механізм його передання, що забезпечує стійку історико-генетичну спадковість у соціокультурних процесах» [2, с. 1088]. Таким чином, вона містить у собі те, що передається (певний обсяг соціокультурної інформації, який визнано важливим та необхідним для нормального функціонування й розвитку соціуму та його суб'єктів), і те, як здійснюється ця передача, тобто комунікативно-трансляційно-транс mutaційний спосіб взаємодії людей усередині поколінь і між поколіннями у межах тієї чи іншої культури (і відповідних субкультур) на основі загального розуміння та інтерпретації накопичених у минулому певної культури (і відповідних субкультур) змістів і значень. Традиція забезпечує відтворення в системах справжньої («живої», «безпосередньої») діяльності, а також зразків минулої («мертвої», «опредметненої») діяльності, які пройшли апробацію та випробування часом, тобто вона детермінує сьогодення та майбутнє минулим, що вже здійснилося, і є сукупністю умов будь-якої соціокультурної активності. Таке розуміння традиції дозволяє застосовувати її практично до будь-яких фрагментів і рівнів організації соціокультурного досвіду (як минулого - культурна спадщина, так і сьогодення).

У вузькому розумінні традиція є характеристикою «підсистем людської діяльності, що самоорганізуються й саморегулюються (автономні), та пов'язаного з ними соціокультурного досвіду, функціонування й розвиток яких не пов'язаний з інституціональними формами забезпечення через спеціальний апарат влади» [2, с. 1088]. Поведінка соціальних суб'єктів, яка є організованою та регулюється за її допомогою, не припускає формулювання й експлікації мети дійовими суб'єктами: її зміст є у ній самій. Правомірність традиційних форм діяльності ґрунтується й узаконюється самим фактом їхнього існування в минулому, а їхня ефективність оцінюється шляхом установлення точності наслідування прийнятого зразка. Традиція у вузькому розумінні може бути названа автентичною, «первинною» або нереклексивною. Вона транслюється як через сприйняття певних форм діяльності та наслідування певних регламентних правил поведінки (ритуал), так і через фольклор та міфологію.

Ще в стародавніх суспільствах традиція набуває своєї зміненої форми, рефлексуючи та раціоналізуючись у межах професійно створюваної культури. Тут вона фіксується в певних текстах, набуваючи письмово-знакового вираження. Пройшовши оброблення такого виду, традиція знову повертається до реальної поведінки й може цілком усвідомлено підтримуватися й трансформуватися в діяльності суб'єктів. У цей час вона може бути соціалізована в діяльності як «споживачів», так і «творців» культури. У цьому разі можна говорити про неавтентичну, «вторинну», або рефлексивну, традицію. «Первинна» і «вторинна» традиція різняться насамперед різним ступенем рефлексії, а також змінами за рахунок цього свого регулятивного потенціалу. У своїй сукупності вони утворюють традицію в широкому розумінні.

Широке розуміння традиції дозволяє розглядати її як універсальну форму та механізм упорядкування та структурування змісту будь-якої культури та її підсистем для поколінь, для яких вона є важливою. Забезпечуючи наступність, вона припускає, з одного боку, наявність певних меж людської діяльності, надання їй просторово-часової сталості, певної інертності, а з іншого, - певну зміну значень у змістах, які передаються, тобто постійну явну або неявну (нерефлексовану індивідами) їхню зміну. Інновація лише тоді може набути сталості в соціумі, якщо вона вписується в систему наявних значень соціокультурного досвіду, узгоджується з наявною традицією або породжує нову. Отже, традиція, певною мірою, «є те, що втримує нас у культурі та історії» [2, с. 1088]. «Зв'язуючи» людину минулим, закриваючи (певною мірою) їй можливість ретроспективної волі, вона створює людині вільну перспективу в сьогоденні та майбутньому, базуючись на минулому.

Традиції формуються в процесі безпосередньої колективної діяльності щодо опанування природного середовища, відіграючи роль соціального фактору, який забезпечує процес адаптації соціуму до умов середовища та виконує роль первинного регулятора відносин між членами соціуму. У процесі спільної діяльності, забезпечення життя людські локальні колективи накопичують певний соціальний досвід, і традиції, оформлюючи його в певні стандарти поведінки, здійснюють його відбір, концентрацію та тимчасове передання. В. А. Алексєєва відзначає такі

властивості традицій: «колективний характер формування, кодування соціальної інформації; достатньо високий ступінь стійкості; сполучення свідомих і несвідомих факторів у процесі кодування та розшифрування соціальної інформації; здатність до інтеграції індивідуального та надіндивідуального досвіду; відсутність жорсткості, однозначності в процесі регулювання за допомогою традицій поведінки людини в житті соціального організму, відсутність уявлення про традицію як жорсткий алгоритм діяльності» [5, с. 539]. Ці властивості, на її думку, дозволяють традиціям здійснювати функцію забезпечення цілісності соціуму.

Регулювання соціальних систем на основі традиції (як правило, «первинної») сьогодні слугує, головним чином, одним із критеріїв розрізнення традиційного й сучасного суспільства. У традиційному суспільстві традиція передає соціальний досвід із покоління в покоління, а також здійснює соціальний зв'язок, який підпорядковує розвиток особистості людини. Саме суспільство не заохочує індивідуальну творчість, а соціальні інновації здійснюються в ньому ніби самі по собі, еволюційним шляхом протягом життя та діяльності багатьох поколінь. У сучасному (індустріальному й постіндустріальному) суспільстві сфера діяльності традиції звужується, а серед самих традицій зростає роль «вторинних» традицій. Традиція стає предметом інтелектуальних операцій, що мають на меті обґрунтування обраної майбутньої поведінки, посиляючись на авторитет минулого, або, навпаки, стає предметом критики під гаслом «звільнення від пригнічення минулим». У сучасному суспільстві роль традиції як незамінного механізму розвитку культури продовжує зберігатися.

Традиції складаються зі звичаїв, обрядів та інших стереотипних форм діяльності. Але їх неможливо вважати повністю стереотипною формою поведінки, оскільки традиції не дають детального опису діяльності, а лише формують спрямованість поведінки. Властивості традицій дозволяють їм виступати фактором внутрішньої консолідації саме великих людських спільнот, таких як етноси, культурно-історичні типи, тобто слабко детермінованих, які мають високий ступінь схоластичності. Імовірний характер багатьох структурних ланок таких спільнот зумовлює те, що саме традиції стають законами зв'язку таких підсистем.

Таким чином, ми бачимо, що для сучасної людини, яка перебуває в постійній залежності від стрімкої динаміки соціуму, властивою є узгоджувальність та передбачувальність поведінки, що має важливе значення для збереження порядку та гармонії суспільства. Обряд, звичай, ритуал і традиція є саме тим соціальним механізмом, який у вигляді соціальної норми здійснює свою регульовальну, стабілізуювальну, узгоджувальну функцію. За допомогою звичаю формуються ціннісні орієнтації народу або епохи, він також є активним стримувальним впливом на розвиток виробничих технологій, організаційних відносин тощо. У період трансформації аксіологічної сфери саме дотримання ритуалізації стосунків сприяє збереженню високої культури людей, яка основана на таких гуманістичних засадах, як дисципліна, узгодженість, справедливість, орієнтація на збереження власної гідності. Здатність ритуалу до регуляції, консолідації, упорядкування колективної або спільної людської діяльності спрямовані на утилітарно-прагматичну поведінку та

спілкування. Завдяки традиціям відбувається внутрішня консолідація саме великих людських спільнот.

Література:

1. *Буркерт В.* Номо Несанс. Жертвоприношение в древнегреческом ритуале и мифе / В. Буркерт ; отв. ред. Н. Л. Акимов // Жертвоприношение: Ритуал в культуре и искусстве от древности до наших дней. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 405–480.
2. Всемирная энциклопедия : Философия / [гл. научн. ред. и сост. А. А. Грицанов]. – М. : АСТ ; Мн. : Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.
3. *Кареев Н. И.* Общие основы социологии / Николай Иванович Кареев. – Петроград (Санкт-Петербург) : Наука и школа, 1919. – 209 с.
4. Культурология. XX век [Электронный ресурс] : энциклопедия в 2 т. / [гл. ред. и сост. С. Я. Левит]. – СПб. : Университетская книга, 1998. – Режим доступа: <http://www.psylib.ukrweb.net/books/levit01/index.htm>. – Загл. с экрана.
5. Современный философский словарь / [под ред. В. Е. Кемерова ; сост., ред. Т. Х. Керимова]. – М. : Академический проект, 2004. – 864 с.
6. *Топоров В. Н.* Миф. Ритуал. Символ. Образ: исследования в области мифопоэтического / Владимир Николаевич Топоров. – М. : Прогресс, 1995. – 624 с.
7. *Топоров В. Н.* О ритуале. Введение в проблематику / Владимир Николаевич Топоров // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. – М. : Наука, 1988. – С. 5–60.
8. Философский энциклопедический словарь / [гл. ред. : Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов]. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 840 с.
9. *Хаксли Д.* Религия без откровения / Джулиан Хаксли. – М. : Знание, 1992. – 336 с.
10. *Элиаде М.* Священное и мирское / Мирчи Элиаде ; [пер. с фр., предисл. и коммент. Н. К. Гарбовского]. – М. : МГУ, 1994. – 144 с.